

Людмила Валентинівна Іщенко,
кандидат педагогічних наук, доцент
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини,
м. Умань, Україна

УДК 372.03

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ В СУЧАСНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ НАУЦІ

В статті розкривається стан дослідження проблеми формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку, здійснено аналіз психолого-педагогічних аспектів цієї проблеми. Внутрі кожного аспекта виділено два напрямки: перше – вивчення проблеми формування творчої індивідуальності старшого дошкільника, друге – підготовка педагогів в системі вищої освіти. Здійснено аналіз фундаментальних досліджень в руслі цієї проблеми. Обозначено роль творчості в реалізації індивідуальності людини. Опіраючись на наукові дослідження, виділено основні детермінанти формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку.

Ключові слова: індивідуальність, творчість, творча індивідуальність, творча особистість, формування творчої індивідуальності.

The article reveals the state of the investigation of the problem of formation of the creative personality preschool children, carried out an analysis of psychological and pedagogical aspects of the problem inside every aspect highlighted in two directions: the first - the study of problems of formation of the creative personality of the person older preschooler; the second - training of teachers in higher education. The analysis of basic research in line with this problem. Defines the role of creativity in the realization of individual personality. Through research, identified the main determinants of formation of the creative personality preschool children.

Key words: individuality, creativity, creative personality, creative personality, creative personality formation.

Останні десятиліття відзначено якісно новими процесами та явищами, що охоплюють аспекти життєдіяльності сучасного суспільства. Реалії сьогоденної дійсності (прискорення науково-технічного прогресу та радикальні зміни в соціальній, екологічній, економічній та культурній сферах) призвели до того, що на рубежі ХХ і ХХІ ст. змінилися вимоги до покоління, яке вступає в життя. Замість колишньої установки на підготовку слухняного та дисциплінованого виконавця постає завдання щодо формування творчої індивідуальності, ініціативної особистості, здатної до випереджальної творчої діяльності, яка вмє жити і працювати у нових соціокультурних умовах.

У зв'язку з цим у суспільстві почали створюватися умови для переорієнтації освіти на організацію якісно іншого рівня навчально-виховної діяльності та переведення її в режим розвитку та саморозвитку творчої особистості дошкільника. Реалізація цього процесу вимагає, щоб головною метою освіти став розвиток індивідуальності, готової творчо перетворювати різні сфери соціального життя.

Орієнтація гуманістичної педагогіки на людину актуалізує вимогу всебічного вивчення потенційних здібностей та суб'єктивних проявів дітей, пошук педагогічних засобів, що забезпечують становлення їхньої творчої індивідуальності.

Базовий компонент дошкільної освіти передбачає перехід дошкільної освіти до креативних технологій виховання і навчання, модернізацію змісту дошкільної освіти шляхом забезпечення різнобічного розвитку дітей дошкільного віку відповідно до їхніх задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, вікових особливостей, культурних потреб. Програма націлює науковців та практиків на:

- формування творчої індивідуальності;
- підтримання досягнень індивідуальної своєрідності неповторного життєвого шляху дитини;
- розвиток у дітей таких особистісних властивостей, як допитливість, ініціативність, самостійність, креативність, винахідливість [2].

У зв'язку з цим у педагогічній науці зростає інтерес до дослідження процесу творчості як ключового поняття в структурі особистості людини. Також з'явилася потреба осмислити проблему формування творчої індивідуальності розвитку з урахуванням позицій представників психології, соціології, педагогіки та інших галузей наукового знання.

У процесі аналізу наукової літератури ми розглянули проблему формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку в психолого-педагогічному аспекті. У кожному аспекті цієї проблеми можна виділити два напрями. *Перший* – вивчення проблеми

формування творчої індивідуальності особистості старшого дошкільника, а *другий* – підготовка вчителів у системі вищої освіти в руслі досліджуваної проблеми.

В умовах сьогодення, проблема актуалізації творчих можливостей у дітей дошкільного віку, розвитку креативної особистості, обдарованості набуває особливої актуальності та стає важливим напрямом емпіричних пошуків та науково-теоретичних досліджень. Її активно розробляють провідні вчені країн світового співтовариства (Ф. Баррон, Дж. Гілфорд, Дж. Гордон, Г. Лозанов, К. Роджерс, А. Ротенберг, К. Тейлор, Р. Торренс, В. Франкл та ін.).

Пошуку шляхів формування та розвитку індивідуальності, можливостей прояву її унікальних властивостей, індивідуальних стилів діяльності, індивідуально-диференційованої взаємодії з дітьми присвячено спеціальні дисертаційні дослідження (Н. Баглаєва, С. Бубка, В. Галузинський, І. Дичківська, О. Дяченко, Я. Ковальчук, В. Кузьменко, В. Мерлін, І. Унт та ін.).

Метою дослідження є з'ясувати стан розробленості проблеми формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку в сучасній педагогічній науці.

Для реалізації поставленої мети, важливим завданням було здійснити аналіз наукових підходів до проблеми творчої індивідуальності; розглянути психологічний та педагогічний аспекти проблеми формування творчої індивідуальності; з'ясувати роль творчості у реалізації індивідуальності та виокремити важливі чинники, що стимулюють формування цього процесу; окреслити перспективу подальшого дослідження проблеми.

Психологічний аспект проблеми формування творчої індивідуальності дітей дошкільного віку пов'язано з дослідженням творчості як психологічного процесу, так і сукупності властивостей особистості. Нашу увагу привернули дослідження вітчизняних та зарубіжних психологів, що присвячено формуванню та розвитку творчої особистості, обдарованості та творчої індивідуальності дітей дошкільного віку.

Феномен творчості привертав увагу багатьох дослідників. Дослідженню творчості та креативності присвятили свої праці видатні психологи Л. Виготський, Д. Ельконін, П. Енгельмейер, О. Запорожець, Г. Костюк, Н. Менчинська, Р. Немов, Я. Пономарьов, С. Рубінштейн та інші. На їхню думку, креативність характеризується наявністю таких рис особистості, як: творчий потенціал, ініціативність, творча активність, імпровізаційність, творча спрямованість. Ці риси підкреслюють індивідуальність особистості, допомагаючи їй з меншими перешкодами інтегруватися у соціумі та актуалізувати власні здібності.

Наразі виконано фундаментальні дослідження з:

- психології творчості – це праці О. Брушлінського, В. Моляко, С. Рубінштейна, С. Сисоевої, О. Тихомирова;
- проблеми загальних та спеціальних здібностей Є. Ігнат'єва, В. Крутецького, Н. Лейтеса, Б. Теплова;
- психології та психофізіології індивідуальних відмінностей та здібностей В. Кузьменко, В. Мерліна, В. Небиліцина, В. Русалова;

- проблеми щодо генетичних передумов індивідуальних відмінностей І. Равіч-Щербо та інших.

О. Яковлева зазначає, що творчість – це не певний набір особистісних рис, а реалізація людиною власної індивідуальності. Тому творчий процес є проявом цієї індивідуальності. Творчість розкривається у процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії та адресується іншій людині. Творчість – це презентація індивідуальності іншому [14].

Аналіз досліджень проблеми індивідуальності та творчості (В. Андреев, Т. Гальченко, В. Кузьменко, В. Моляко, Н. Посталюк, Н. Вишнякова та ін.) дали можливість розкрити загальне значення поняття творчої індивідуальності як певної якості особистості, що полягає в її «самості», цілісності, самобутності, спрямованості на творче перетворення навколишнього та готовності змінювати себе.

Учені К. Абульханова-Славська, О. Асмолов, А. Маслоу та С. Рубінштейн визначають індивідуальність джерелом творчої активності людини, що відповідає за механізми його самоактуалізації та самореалізації. У зв'язку з цим творчість визначається невід'ємною характеристикою індивідуальності людини, а для точного опису перетворювальних здібностей особистості використовується поняття «творча індивідуальність».

У процесі розгляду проблеми формування творчої індивідуальності ми звертаємось до досліджень в контексті розвитку творчої особистості [4; 7; 8]. Пояснення знаходимо під час з'ясування сутності понять «індивідуальність» та «особистість». Праці провідних психологів засвідчують, що індивідуальність проявляється та розвивається на основі особистісного розвитку. Вона не є чимось особливим, відірваним від особистості, а є її невід'ємною частиною, що забезпечує завершеність особистісних утворень. Вона ширша, багатша, яскравіша за соціальну сутність людини, закріплену в особистісних утвореннях за рахунок природних характеристик. Конкретні поєднання природних та соціальних властивостей (схильностей та здібностей) дозволяють людині саморозвиватися, самореалізуватися, самостверджуватися з найбільшою повнотою, виявляючи творчість у діяльності та взаєминах [8].

Отже, результати досліджень вчених [1; 8] показали, що поняття «особистість» та «індивідуальність» взаємозалежні та не розглядаються окремо. Тому ефективними програмами розвитку творчої індивідуальності є ті, основа яких містить розвиток особистості дитини.

Сутність творчості розглядалася у працях М. Воллаха, Дж. Гілфорда, В. Давидова, Л. Когана, О. Кочерги, О. Матюшкіна, Я. Пономарева як специфічний вид діяльності. Психологи досліджували основні особливості творчості як процесу і виділяли різні складники:

- діяльність, під час якої «загальний критерій творчості виступає критерієм розвитку» (О. Асмолов);
- діяльність, спрямована на «творення, народження нового прогресивного, що сприяє розвитку людини і суспільства» (Д. Богоявленская);
- діяльність, під час якої реалізується індивідуальність (О. Яковлева).

Таким чином, поняття «творча індивідуальність» викликано необхідністю підкреслення наявності індивідуальності, як якості, рівня розвитку особистості та втілення цієї індивідуальності у творчій активності, а також об'єктивно значущої результативності творчості у певній галузі людської практики. Якщо індивідуальність є сутнісною якістю особистості, то творчість – це сутнісна якість певної індивідуальності, що проявляється у певних видах діяльності [14].

Грунтовно вивчено проблему розвитку індивідуальності дітей старшого дошкільного віку В. Кузьменко. Автор визначає ефективні психолого-педагогічні умови розвитку індивідуальності дитини 3–7 років, серед яких: перебудова освітнього простору та стилю спілкування вихователів з дітьми від фронтального до індивідуалізованого, підвищення їхньої психологічної компетентності, оволодіння ними методами вивчення індивідуальних відмінностей, фіксації та аналізу отриманих даних, розроблення та комплектації індивідуалізованих освітніх програм. Теоретично та експериментально доведено, що визначальним для розвитку індивідуальності дошкільника є гармонійна активізація процесів творчості, суб'єктності та довільності, а наявність певних властивостей (цілепокладання, вибірковості та винахідливості) забезпечує та супроводжує цей процес [8].

Результати дослідження озброюють вихователів ДНЗ технологією ефективного розвитку індивідуальності дитини 3–7 років з урахуванням багатокомпонентної структури освітнього процесу, націлюють на створення відповідних для цього умов, забезпечення варіативного розвивального середовища, а також на підтримку унікальності кожної дитини під час здійснення навчально-виховної діяльності.

Так, Т. Гальченко досліджено особливості прояву винахідливості як однієї з властивостей творчої індивідуальності дітей дошкільного віку, функцією якої є забезпечення творчого вигадування та внесення самостійно створеного, нового у зміст діяльності або продукцію, створення нових, неповторних задумів.

Аналіз наукових підходів до проблеми творчої індивідуальності, дозволив простежити активну увагу з боку вітчизняних та зарубіжних психологів, про що свідчить значна кількість праць, присвячених: психології творчості у навчальному процесі; розвитку творчої особистості та індивідуальності дітей дошкільного віку в онтогенезі, психолого-педагогічним основам, особливостям розвитку індивідуальності, ролі діяльності в її формуванні та інших важливих чинників, що стимулюють формування цього процесу.

Учені наголошують на наявності певних труднощів, що супроводжують процес формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку, а також на об'єктивній потребі практики у професійній підготовці спеціалістів ДНЗ, пошуку подальших механізмів, під впливом яких здійснюється це формування.

Педагогічний аспект проблеми формування творчої індивідуальності полягає в аналізі досліджень вітчизняних та зарубіжних педагогів, прогресивні ідеї

яких є значущими в контексті нашого дослідження, а також в осмисленні новітніх технологій, що використовують у процесі підготовки майбутніх вихователів до діяльності з дітьми в ДНЗ.

В історії вітчизняної педагогіки проблема розвитку дитячої творчості знаходить відбиток у спадщині видатних педагогів, які доводили необхідність розвитку творчих здібностей дітей, надання їм можливостей виражати внутрішній світ.

Вагомий внесок у розроблення педагогічних умов, що сприяють розвитку індивідуальності особистості, у вітчизняну педагогічну науку зробив видатний педагог К. Ушинський. Він зазначав, що індивідуальність реалізує себе в діяльності відповідно до потенційних задатків, потреб, внутрішніх мотивів та ціннісних орієнтацій. Він підкреслював, що, оскільки навчальний заклад є тим середовищем і простором, де вихованець засвоює нові знання і способи діяльності, має можливості для використання творчого потенціалу та досягнення певного рівня самореалізації індивідуальності, то головною функцією є створення відповідних педагогічних умов для саморозвитку творчої індивідуальності вихованця. До таких умов К. Ушинський відносив ґрунтовну обізнаність причетних до педагогіки щодо природи людської індивідуальності; побудову навчально-виховного процесу з урахуванням індивідуальних та вікових особливостей учнів та пошуків «засобів виховного впливу» у «природі людини»; організацію творчої діяльності вихованців, що залишала б «розумний простір для їх самостійного життя, серця і волі» [12].

Разом із тим Е. Аркін звертався до розуміння індивідуальності, як до своєрідності особистості, що робить її неповторною, єдиною. Вказував, що своєрідність буває яскраво вираженою в певний віковий період у різних сферах розвитку та поведінки особистості – рухової, інтелектуальної, емоційної. Але часто вдається знайти одну, основну особливість, що об'єднує та висвітлює різноманітні риси дитини і забезпечує розуміння особистості. Своєрідні форми поведінки дитини мають тимчасовий характер, не відображаючи справжні тенденції її розвитку, що створює необхідність знайти рушійні сили цього процесу. В таких рушійних силах відкриваються сторони особистості, яка формується, а саме те, що становить основу для розвитку індивідуальності (наприклад, схильності та здібності, розвиток творчості) [12].

О. Усова, розкриваючи теоретичні основи змісту та методи навчання і виховання дошкільнят, підкреслювала, що кожна дитина – неповторна особистість у проявах, поведінці, сприйнятті навколишнього середовища і ставленні до нього. Тому дітям необхідно давати спільне, потрібне, а також виховувати у них особливе, індивідуальне. Вона зазначала, що індивідуальність не утворюється сама по собі, вона формується у зв'язку із загальними умовами виховання дітей у колективі під керівництвом вихователя. Індивідуалізація виховання дітей у колективі передбачає врахування можливостей цього колективу та окремих

дітей, формування індивідуальності людини та своєрідності конкретного дитячого колективу [12].

Проблема становлення творчої індивідуальності посідає значне місце у працях В. Сухомлинського. Педагогом було створено новаторську методику підтримки індивідуальної своєрідності дитини, основою якої стала опора на емоційні переживання дитини, як необхідну умову розвитку її творчих здібностей. На думку автора, людська індивідуальність – це неповторний світ думок, почуттів, волі, характеру переживань. Вона розкривається та набуває розвитку через діяльність, від неї залежить повнота духовного життя людини, щастя.

В. Сухомлинський вважав, що становлення творчої особистості, неможливе без індивідуального підходу до дитини. Важливим методом вивчення індивідуальної своєрідності дитини вчений вважав спостереження, а спостережливість визначав провідною професійною властивістю вихователя.

Можна сказати, що своєю увагою до проблеми творчої індивідуальності в педагогіці В. Сухомлинський передбачив ідеї, що актуальні для наших днів. Сьогодні розвиток педагогічної думки в Україні лише підходить до етапу усвідомлення того, що формування творчої індивідуальності вчителя – це складне та відповідальне завдання, без якої не можуть бути розв'язані проблеми виховання і навчання дітей [12].

У дослідженнях визначено роль діяльності у розвитку творчої особистості, прояві унікальних якостей серед дітей дошкільного віку в спільній ігровій (Л. Артемова, А. Гончаренко, Н. Химич), трудовій (З. Борисова, Л. Крайнова, В. Павленчик), навчальній (Л. Бржнєва, Р. Буре, Л. Зайцева, С. Степанова), мовленнєво-творчій (А. Богуш, Л. Березовська, Н. Гавриш, Н. Водолага, Н. Орланова, С. Чемортан), продуктивно-творчій (Н. Портницька) та музичній (І. Онишук) діяльності дошкільників.

Так, Н. Гавриш було здійснено концептуально-методичний підхід до розв'язання проблеми розвитку мовленнєво-творчої діяльності дітей дошкільного віку, досліджено особливості, характерні риси, типи мовленнєво-творчої діяльності дошкільнят та встановлено її залежність від педагогічних умов організації навчального процесу [5].

С. Уфимцевою обґрунтовано організаційно-педагогічні умови та критерії ефективності творчого розвитку дитини дошкільного та молодшого шкільного віку в умовах навчально-виховного комплексу «дошкільний заклад – початкова школа». Розроблено зміст, форми та методи діяльності педагогічного колективу з творчого розвитку, дітей дошкільного і молодшого шкільного віку [13].

Як бачимо сучасні вітчизняні педагоги створили вагомий доробок з проблем розвитку творчої особистості дошкільника, збагатили теоретичні та методичні засади цієї проблеми у дошкільній педагогіці. Однак досліджень присвячених підготовці майбутніх вихователів до формування творчої індивідуальності немає, а практика вимагає підготовки таких фахівців.

Варто детальніше зупинитись на окремих дослідженнях, що конкретизують педагогічні підходи, способи та механізми, які стимулюють процес формування творчої індивідуальності дошкільника, можливість прогнозування проявів властивостей творчої індивідуальності.

Так, Р. Богданова [3] дослідила теоретико-педагогічні основи розвитку творчої індивідуальності суб'єктів освіти. Важливою педагогічною умовою формування цієї властивості вважає збагачення досвіду творчого життя дитини, що передбачає зміну досвіду творчого життя в професійній сфері педагога.

Г. Грішина [6] в якості основного засобу розвитку творчої індивідуальності розкриває педагогічний потенціал арт-терапії, особливість якої полягає в варіативних, творчих можливостях реалізації.

Аналіз проблеми формування та розвитку творчої індивідуальності засвідчує, що цій проблемі було присвячено дослідження фахівців у галузі психології, а офіційна педагогіка розглядала формування творчої індивідуальності в контексті особистісного становлення, забезпечення індивідуального і диференційованого підходів у навчанні та вихованні творчої особистості. Більшість психологів оперують терміном «розвиток», у педагогічному контексті нашого дослідження ми використовуємо термін «формування» індивідуальності. Пояснення знаходимо, у трактуванні цих термінів педагогічними та енциклопедичними словниками, психолого-педагогічної літератури із зазначеної проблеми.

Так, у концепції В. Мерліна розвиток обумовлюється генетично, а формування – із впливом соціальних умов. Варто зазначити, що на основі порівняння сутності особистості та індивідуальності автору вдалося показати специфіку процесу розвитку особистості та відмінність від нього процесу формування індивідуальності [9].

Згідно з рівнем розвитку сучасного суспільства, дошкільний ступінь освіти в Україні спрямовано на формування базових особистісних якостей. На сучасному етапі освіта розв'язує не лише питання розвитку пізнавальної активності та творчих здібностей особистості. Її концептуальним підґрунтям є залучення підростаючого покоління до активного творчого життя, уміння відстоювати власну творчу позицію, засвоювати досвід інших людей та творчо трансформувати у життєдіяльності, реалізувати себе як індивідуальність. Таким чином, маємо підставу розглядати феномен розвитку, під яким розуміють процес формування індивідуальності, як вищої якості особистості в результаті розвитку і виховання. А. Реан стверджує, що у сучасній педагогічній практиці розвиток не може розглядатися системотвірним компонентом [7].

Окрім того, маємо наголосити, що першочерговим завданням можливих педагогічних впливів на дитину є не розвиток типових психічних здібностей та особливостей, а виявлення, знаходження та формування якостей індивідуальності, розкриття творчих потенцій власного «Я» [4].

Вважаємо логічним використовувати в контексті педагогічного дослідження термін «формування творчої індивідуальності старшого дошкільника».

Аналіз узагальнених досліджень підтверджує, що природні задатки нахили здібності дитини, у процесі виховання перетворюються, змінюються та формуються, породжуючи широку варіативність проявів індивідуальності. Зрозуміло, що організація навчально-виховного процесу у ВНЗ, його зміст та завдання мають сприяти створенню умов для формування творчої індивідуальності, стимулювати прояв творчих можливостей дітей старшого дошкільного віку.

Організація навчально-виховного процесу має враховувати творчі нахили та здібності дітей індивідуальні особливості дітей дошкільного віку, ґрунтуватись на глибокому знанні педагогом індивідуальних особливостей, духовного світу кожного вихованця враховувати їх творчі нахили та інтереси.

Таким чином, враховуючи проаналізовані наукові досягнення, ми виокремили важливі чинники формування творчої індивідуальності:

- діяльність – важливий чинник формування творчої індивідуальності;
- колектив однолітків – засіб формування творчої індивідуальності дитини;
- створення сприятливого розвивального середовища для формування творчої індивідуальності;
- формування творчої індивідуальності у спільній діяльності з однолітками;
- використання варіативних технологій навчання і виховання;
- підвищення професійної педагогічної готовності формування творчої індивідуальності дітей старшого дошкільного віку.

Завдання освіти в контексті цієї моделі суспільного розвитку полягає в тому, щоб надати суб'єктам можливість проявити таланти, творчий потенціал, що припускає для кожного можливість адекватно реалізувати життєві та творчі плани.

Тому розуміння вихователем сутності особливостей розвитку та формування творчої індивідуальності, важливості дошкільного періоду для становлення дитини як індивідуальності, а також наявності у вихователя вміння синтезувати педагогічні та психологічні знання, вчасне виявлення ним творчих нахилів та здібностей, вдале використання доцільних форм та методів діяльності з дітьми – це провідні складові *педагогічної майстерності*, а важливим засобом формування творчої індивідуальності підходу є забезпечення компетентності вихователів у зазначеному напрямі.

Використані літературні джерела

1. *Асмолов А. Г.* Психология личности [Текст] / А. Г. Асмолов // Принципы общепсихологического анализа. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти [Текст] / Наук. кер.: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України,

проф., д-р пед. наук; Авт. кол.: А. М. Богуш, Г. В. Беленька, О. Л. Богиніч, Н. В. Гавриш, О. П. Долина, Т. С. Ільченко, О. В. Коваленко, Г. М. Лисенко, М. А. Машовець, О. В. Низковська, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, Т. І. Поніманська, О. Д. Сідельнікова, А. С. Шевчук, Л. Ю. Якименко // Державним стандартом дошкільної освіти України. – К.: Видавництво, 2012. – 26 с.

3. *Богданова Р. У.* Развитие творческой индивидуальности субъектов образования [Текст]: монография / Р. У. Богданова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2000. – 220 с.

4. *Богоявленская Д. Б.* Психология творческих способностей: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [Текст] / Д. Б. Богоявленская. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 320 с.

5. *Гавриш Н. В.* Развитие мовленнєво-творчої діяльності в дошкільному дитинстві [Текст]: автореф. на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук: спец. 13.00.02 / Н. В. Гавриш. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 32 с.

6. *Гришина А. В.* Активизация спонтанной экспрессии в художественно-творческой деятельности подростков [Текст] / А. Гришина // Искусство объединяет, учит, воспитывает: материалы Всерос. науч.-практ. форума (22–24 сент. 2004 г.). – Чебоксары: ЧГПУ им. И. Я. Яковлева, 2004. – С. 47–50.

7. *Кузьменко В. У.* Концептуальна модель розвитку індивідуальності дитини 3–7 років [Текст] / За ред. С. Д. Максименка // Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – Т. VII. – Вип. 1. – К.: ГНОЗІС, 2005. – С. 170–179.

8. *Кузьменко В. У.* Теоретичні основи проблеми розвитку індивідуальності дитини [Текст] / За ред. С. Д. Максименка // Наукові записки Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К.: Нора-прінт, 2004. – Вип. 24. – С. 194–205.

9. *Мерлин В. С.* Системный подход к онтогенезу интегральной индивидуальности [Текст] / В. С. Мерлин // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 87–105.

10. *Мільто Л. О.* Творче становлення індивідуальності майбутнього вчителя [Текст] / Л. О. Мільто // Збірник наукових праць. – Вип. 2. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. – С. 47–50.

11. *Моляко В. А.* Психологические проблемы творческой одаренности [Текст] / В. А. Моляко. – К.: Знание Украины, 1995. – 52 с.

12. Хрестоматія по истории педагогики. – М.: Учпедгиз, 1936. – Т. 4. – 516 с.

13. *Уфімцева С. В.* Особливості творчого розвитку дошкільника і молодшого школяра [Текст] / С. В. Уфімцева // Рідна школа. – 2006. – № 2. – С. 65–67.

14. *Яковлева Е. Л.* Методические рекомендации учителям по развитию творческого потенциала учащихся [Текст] / Е. Л. Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 1997. – 78 с.